

Sapnis un kritika

Elizabete Lenka starp kritisko teoriju un sirreālismu

- Raksts publicēts: 2025. gada 16. decembrī
- Raksta kategorija: [Nesen Berlīnē](#)

Sirreālisms ir tieši tā prakse, kas atbilst kritiskajai teorijai, raksta Elizabete Lenka. Nesen Marka Bloha centrā notika darbnīca, kas veltīta viņas aizmirstajam darbam, kas veido tiltu starp šīm divām šķietami atšķirīgajām kustībām.

Ifigēnija Andreu

2022. gada 16. jūnijā Berlīnē nomira socioloģe un literatūras zinātniece Elizabete Lenka, un līdz ar viņu viņa bija unikāla aculieciniece divām kustībām, kas dziļi ietekmēja Eiropu. Lenka pabeidza socioloģijas studijas Teodora V. Adorno vadībā Frankfurtē 1962. gadā un pēc tam ieguva doktora grādu Parīzē, aizstāvot disertāciju par Andrē Bretonu. Viņa uzturēja arī personiskas attiecības ar abiem vīriešiem. "Bretons un 'viņa' sirreālisms man kļuva ļoti svarīgs, reizēm pat svarīgāks par Adorno. Es redzēju Bretonu katru dienu — izņemot svētdienas — no pulksten 18.00 līdz 20.00 kafejnīcā " *Promenade de Vénus* ", " [\[1\]](#) Lenka raksta ievadā sarakstei starp sevi un Adorno, kuru viņa pati rediģēja. Viņas turpināja šo saraksti Lenkas laikā Parīzē līdz Adorno nāvei. "Es nekad, patiesi nekad neesmu satīcis sievieti, kuru es uzskatītu par tikpat izcili apdāvinātu kā jūs man tuvākajās jomās; un, lūdzu, *nepiedēvējiet to* manai aizrautībai, ko tā tikai pastiprina," Adorno rakstīja viņai 1965. gadā vēstulē, kas adresēta "Ma très chère" un ko, iespējams, varētu saukt par mīlestības vēstuli. [\[2\]](#) Viņa entuziasma cēlonis bija Lenka ievads Šarla Furjē tekstam, kuru Adorno bija iecerējis publicēt. Lenks uz mīlestības vēstuli neatbildēja.

Adorno tiek uzskatīts par galveno Frankfurtes skolas pārstāvi, bet Bretons - par Parīzes sirreālisma pamatlicēju. Abas kustības radās vai tika dibinātas ap 1924. gadu kā "divi veidi, kā rīkoties ar racionalitāti, kas vēsturiski kļuvusi iracionāla" [\[3\]](#). Abas mēģināja neitralizēt fašisma un nacionālsociālisma izplatību; abu kustību pārstāvjiem galu galā nācās bēgt, un daži pavadīja gadus trimdā; un abas atguva aktualitāti 20. gadsimta 60. gados līdz ar 1968. gada kustību: Vācijā mērķis bija saraut attiecības ar sabiedrību, kas joprojām bija (smalki) nacionālsociālistiska un autoritāra, kurai kritiskā teorija sniedza svarīgu teorētisko pamatu; un Parīzē ēku sienas rotāja tādi sirreālisma saukļi kā "Iztēle varai" (L'imagination au pouvoir) vai "Esi reālistisks, pieprasi neiespējamo" (Soyez réalistes, demandez l'impossible).

Lenka bija šī perioda centrālā figūra. 1962. gadā Frankfurtē viņa uzstājās ar galveno runu Sociālistiskās vācu studentu savienības (SDS) sanāsmē, kas bija organizējusi ceļojošo izstādi par nacistu juristiem, kuri joprojām ieņem amatus, un tāpēc tika izslēgta no SPD. Viņa tika kritizēta par mēģinājumiem saskaņot SDS ar Adorno ideoloģiju. Tajā pašā gadā Parīzē viņa pievienojās sirreālistu grupai, līdz 1967. gadā, tikai sešus mēnešus pēc Bretona nāves, tika izslēgta par "situacionistisku novirzi". [\[4\]](#) "Es uzrakstīju savu grāmatu par Andrē Bretonu, svaigā 1968. gada maija notikumu iespaidā, un Adorno vienmēr bija man prātā kā ideāls lasītājs. Tajā laikā abas kustības joprojām šķita ļoti aktuālas." [\[5\]](#)

Elizabete Lenka, ap 1970. gadu

Parīzes sirreālismam un Frankfurtes kritiskajai teorijai ir ne tikai līdzīga biogrāfija, bet tās ir arī estētiskas un kritiskas atbildes uz vieniem un tiem pašiem vēsturiskiem jautājumiem un katastrofām. Ņemot vērā, ka sirreālisms tieši sekoja *vācu* romantismam, vēl jo vairāk pārsteidzoši ir tas, ka Vācijā tas nekad nav saņēmis ievērojamu uzmanību un vienmēr ir ticis aplūkots atsevišķi no kritiskās teorijas. Lenka jau 1966. gadā veltīja īsu eseju šim novērojumam: "Kāpēc sirreālisms Vācijā tiek tik maz ievērots?" Viņa joprojām ir vienīgā domātāja Francijā un Vācijā, kas vienlaikus bija tik intelektuāli un personiski pazīstama ar abām kustībām.

Daudzu sirreālisma tekstu tulkošana no franču valodas vācu valodā galvenokārt ir viņas un filozofes un socioloģijas Ritas Bišofas, kura bija arī Lenka tuva draudzene, nopelns. Lenkam, un tas varētu

pārsteigt ausis, kas mācījušās Hansa Magnusa Encensbergera vai Jirgena Hābermasa darbos, sirreālisms un kritiskā teorija pieder kopā:

“Šodien es vēlētos jautāt, vai sirreālisms bija un joprojām ir tieši tā prakse, kas atbilst kritiskajai teorijai, [...] un, gluži pretēji, vai kritiskā teorija bija un joprojām ir tieši tā teorija, uz kuru tika vērsta sirreālisma prakse. [...] Abām kustībām ir kopīga iezīme – tās politiskajam pievieno vēl vienu, proti, estētisko, dimensiju, kas Vācijā ir vismazāk izprasta.” [6]

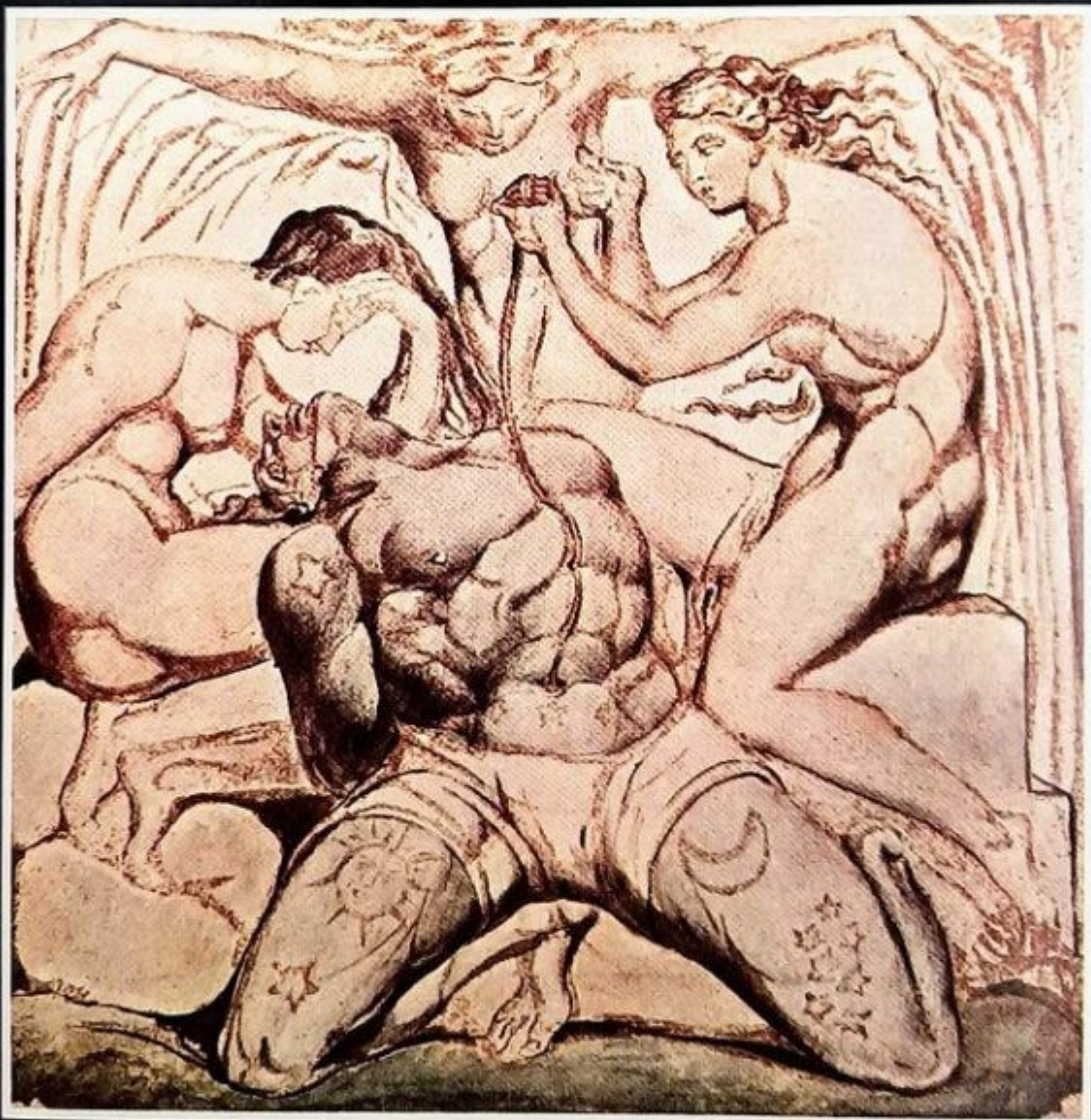
No šejienes, 2025. gada 11. jūlijā, sākās Sāras Karlotas Hēleres un Franka Millera organizētā darbnīca Marka Bloha centrā (CMB). No dažādu disciplīnu viedokļa tajā tika pētīts, kā kritiskā teorija un sirreālisms ir saistīti Lenka personā un domāšanā – un kā šī saikne sniedzas tālāk. Kāda ir estētiskā dimensija, kas, pēc Lenka domām, vieno abas kustības?

Pasākuma pirmajā daļā uzmanība tika pievērsta Lenkas agrīnajiem darbiem: Gabriels Šatlēns (ENS Liona) prezentēja Lenkas diplomdarbu " *Neiromantiskās iezīmes Georga Zimmela sociālajā tēlā* " ; Franks Millers (CMB) nolasīja lekciju par saviem gadiem Parīzē, kuras pamatā bija Lenkas un Adorno sarakste. Tiklīdz Lenka ieradās Parīzē, satika Bretonu un pievienojās sirreālistu grupai, viņa mainīja doktora disertācijas tēmu, kas sākotnēji bija paredzēta kā stingri socioloģiska. Adorno iedrošināta, viņa nolēma rakstīt disertāciju par sirreālismu. Viņas disertācija tika publicēta 1971. gadā ar nosaukumu " *Lēcošais narcizs: Andrē Bretona poētiskais materiālisms* ". Kā raksta Bišofs, tas ir "jaunas literatūras socioloģijas formas melnraksts, kas ne tikai ņem vērā estētiskās parādības, bet arī ir tieši no tām atvasināta". [7] Lenka sāk ar parādībām, "kurām piemīt gan socioloģisks, gan estētisks aspekts, piemēram, maska un koris". [8]

Tādējādi estētikas studijām Lenkai bija izšķiroša loma jau no agras bērnības. Viņu interesēja estētika, kas ir atrauta no paša mākslas darba, un ko viņa no jauna atklāja sirreālismā. Sirreālisms bija estētiska jeb, kā Lenka labprātāk raksta, poētiska prakse — mēģinājums dzīvot *poētiski* . Kad Lenka runā par estētisko dimensiju, ko sirreālisms un kritiskā teorija pievieno politiskajam, viņa galvenokārt domā no pieredzes dzimušu *uzvedību* , [9] kas darbību saprot nevis kā aktivitāti, bet gan kā žestu un zīmi: "Pats sirreālās prakses jēdziens nozīmē, ka tā nav prakse burtiskā nozīmē, bet gan simboliska darbība, darbība kā žests un zīme." Viņa apgalvo, ka tās ir "nevardarbīga alternatīva politikai". [10] Lenkai estētikas kvintesence nav mākslas darbs, bet gan poētisks veids, kā saistīties ar pasauli, ko varētu raksturot kā mimētisku, neidentisku un brīvu no dominēšanas, un kas vienlaikus ir radošs, iztēles bagāts un cilvēka eksistences intīmākais aspekts.

Neapzinātā sabiedrība: par mimētisko pamatstruktūru literatūrā un sapņos (1983) Lenka mēģina izsekot šīs estētiskās dimensijas vēsturei : “Es gribēju pierakstīt iztēles vēsturi, tas ir, kaut kā tāda vēsturi, kas nekad nav pastāvējis, kas nekad nav nostiprinājies esamībā.” [11] Tā ir vēsture par to, kas lika cilvēkiem radīt alu gleznojumus vai kora maskas, kas lika viņiem stāstīt mītus un svinēt svētkus, par ko viņi joprojām sapņo un fantazē mūsdienās. Tā ir “cilvēku dīvainā tieksme [...] dubultot sevi un pasauli” [12], radīt sevī otru pasauli, ko viņi pēc tam piedzīvo sapņū vai stāstu veidā. Kā atklāj grāmatas nosaukums, tā ir cilvēces mimētiskā pamatstruktūra, kas mūsdienās atrodama tikai nakts sapņos un mākslā – pēc Lenkas domām, īpaši mūsdienu sapņu literatūrā un dzejā. Lenka bieži dēvē šo estētiskā-mimētisko pamatstruktūru par subjektivitāti. Sabiedrībai tā ir neapzināta, lai gan vienmēr ir klātesoša – piemēram, katru nakti, kad cilvēki sapņo.

Elisabeth Lenk
Die unbewußte Gesellschaft

“Sapnis būtībā ir forma,” [13] Lenka raksta grāmatā *“Neapzinātā sabiedrība”*. Sapnis būtībā ir forma, tāpat kā dzejolis: “Tāpat kā dzejoli nevar atdalīt no formas, kādā tas parādās, nedz arī pārtulkot atpakaļ parastajā valodā, tāpat arī latentu sapņa domu nevar atdalīt no formas, ko tā izvēlas savai pašizpaušmei.” [14] Runājot par latentajām sapņa domām, Lenka atsaucas uz Zigmunda Freida sapņu teoriju, kuru viņa atkārtoti kritizē, īpaši vienā aspektā: Freids un psihoanalīze kopumā mēģina padarīt slēpto sapņa saturu redzamu, izmantojot interpretāciju, bet ignorē sapņa *formas imanento nozīmi*:

“Psihoanalīze ir apšaubījusi sapņu elementu nozīmi, ignorējot faktu, ka, uztverot to kā formu, sapnis ir izpaušmes akts, kam pašam par sevi ir sava nozīme. Tā novērš nepārvaramo atšķirību starp izpaušmi un nozīmi. [...] Prozaiskā apziņa neaptver vienkāršo domu, ka līdzās visām daudzajām vēlmēm, ko nosaka nomoda dzīve, var pastāvēt arī pilnīgi iracionāla vēlme pēc sapņa formas.” [15]

Tāpat kā dzejolis nav “pabeigtu noskaņu apgērbs”, arī sapnis nav tikai “domu maskēšana vai ilustrācija”. [16] Vai, vēl tiešāk sakot: Lenka nopietni uztver faktu, ka cilvēki sapņo tik neloģiski, mīklaini. Jautājumu par to, kāpēc viņi to dara, viņa uzskata par analogisku jautājumam par to, kāpēc cilvēki raksta dzeju, ja viņi varētu izpausties loģiskā prozas tekstā. Atbilde slēpjas tieši pašā izpaušmes aktā, kam jābūt būtiskai cilvēka būtības sastāvdaļai, pretējā gadījumā cilvēki katru nakti neizpaustos šādā veidā. Ko tad, ja, kā iesaka Lenka, sapņus uztvertu nopietni kā “dzīvu formu” [17] un uzskatītu tos (arī) par estētisku parādību? Pilnīgi neieinteresēti? Kā dzejoli?

Klāras Funkas (Eiropas Universitāte Viadrina) lekcija “Sapņa forma un formas utopija” pievērsās šai tēmai, pievērsoties aktuāliem jautājumiem un mūsdienu sirreālisma izpaušmes veidiem: Kā Lenkas racionalitātes kritika ļauj uzsākt jaunu diskusiju par atšķirību starp cilvēku un mākslīgo intelektu? Vai Lenkas jautājums par (sapņa) formu neveda tieši pie saprotamības problēmas, kas ir estētiskās prakses centrā? Funkas lekcijas pamatā bija Lenkas eseja “Sapņa bezspēcība. Vai: Par subjektivitātes izraidīšanas ikdienas drāmu”, kuras nosaukums jau atklāj nākamās lekcijas pieeju: Lenkai sapnis šķiet saistīts ar subjektivitāti.

Tādējādi mans ieguldījums bija vērsts uz subjektivitātes konceptuālo nozīmi, kurai Lenkam nav nekāda sakara ar “vairāk vai mazāk patvaļīgiem, vairāk vai mazāk savstarpēji aizvietojamiem subjekta privātajiem saturiem” [18], bet gan — tāpat kā sapnis — būtībā ir forma. Lekcijas tēze bija tāda, ka Lenkam subjektivitāte ir atbrīvošanās no dabas un vienlaikus pretkustība saprātam; tas ir suverēns spēks cilvēkā, kas izpaužas tieši estētiskā — un tāpēc neieinteresētā un no dominēšanas brīvā — formā. Vecākā šīs formas izpaušme būtu tieši sapnis, ar kuru, Lenkam, subjektivitāte pamodās gan ontogēnētiski individuālajā cilvēkā, gan filoģenētiski visai cilvēcei. Tas it kā atrodas cilvēka tapšanas sākumā. Es apgalvotu, ka ar Lenku subjektivitātes jēdzienu kritiskajā teorijā var glābt. Jo Lenks spēj iztēloties subjektivitāti kā no dominēšanas brīvu un vienlaikus kā suverēnu spēku, kas spēja atbrīvoties no dabas važām, nepakļaujot dabu. Tādējādi Lenka darbā ir ietverta cerība uz izlīgumu, kas snaud ikvienā cilvēkā kā mūžīga iespēja.

Lenkas laikmets bija ne tikai sirreālisma un kritiskās teorijas, pēckara perioda un 1968. gada kustības, bet arī “feminisma otrā viļņa” laikmets. Lenkas krājumā ** Kritiskā iztēle ** — nosaukums, kas nevarētu labāk atspoguļot saikni starp sirreālismu un kritisko teoriju — ir publicētas divas Lenkas esejas, kas atsaucas uz šo periodu vai to papildina: “Pašdublējošā sievietē” (1976) un “Atstumtā apziņa un sociālā kritika dažās rakstniecēs kopš romantisma” (1980). Sāra Karlota Hehlere (CMB) savā lekcijā pievērsās pēdējai esejai un Lenkas atstumtās apziņas koncepcijai. Hehlere vispirms pētīja saistību ar Maksu Vēberu, Floru Tristanu un Hannu Ārenti, kuri veidoja

atstumtās apziņas koncepciju. Tomēr pats Lenks ieviesa atstumtās apziņas "socioloģisko un literāro kategoriju". Viņa aprakstīja "zināmu nepārtrauktību sieviešu apziņā", īpaši sieviešu rakstnieču apziņā. [19] Hekleres lekcijā tika aplūkota Lenkas aprakstītā izslēgšanas un socializācijas dinamika, ņemot vērā Georga Zimmela un Žorža Bataja domāšanu par heterogenitāti, un galu galā tika pētīta saikne starp Lenkas tēzi par sieviešu rakstnieču atstumtības apziņu un "sievišķo estētiku". Šeit svarīgas izrādījās divas atšķirības: pirmkārt, atšķirība starp sociālo un estētisko darbību un, otrkārt, atšķirība starp "sievišķo" estētiku un "otra estētiku" (Rita Bišofa), kas nebūtu jāuzskata par identisku Lenkas estētikai.

Lenkas agrākā eseja par "sevis dubultojošo sievieti" ir ļoti personisks teksts, kurā ietverta arī feministiska kritika par viņas elkiem un sirreālismu:

"Līdz šim vīriešu radītajā mākslā un estētikā (no senatnes līdz Bretonai, līdz Adorno, lai nosauktu tikai divus, kas man patīk un kurus pazīstu), tā sauktā skaistuma mīkla vienmēr ir bijusi nesaraujami saistīta ar sievietes mīklu. [...] Bet, kad sievietes sāk iekarot estētisko dimensiju, kad skaistais klusais tēls izšķīst, tad viltus noslēpums obligāti ir jāatmasko." [20]

Bretons un Adorno pietuvojās viltus noslēpumam, bet tikai tuvu. Bretona tekstā *Nadja* Nadja vairs nav nedzīvs objekts, taču viņa joprojām neveido attiecības ar sevi: "Sapņojot, viņa paliek bezspoguļa telpā, tāpēc tieši Otrais, vīrietis, mākslinieks, gūst varu pār viņas fantāzijām." [21] Un visbeidzot, raksta Lenks, jau no savas pieredzes norādot uz atstumtās apziņas jēdzienu:

"Kad es dzīvoju atbilstoši saviem elkiem, es jutos lieliski, bet, kad ne, es jutos maza. Dažreiz man bija aizdomas, ka esmu ārpus sabiedrības, ka esmu svešiniece kā sieviete, ka visas sievietes ir ārpusē." [22]

Bet arī tiem, kas atrodas ārpusē, ir pieejami no sabiedrības izslēgtie heterogēnie elementi, kurus Lenka savos darbos meklē "kā arheologs" (Lenk).

Pēdējās divas semināra prezentācijas bija konkrētāk vērstas uz Lenka sirreālisma interpretāciju. Bens Sīls (Filma Berlīne) to izmantoja savā lekcijā "Sirreālisms Lenkā, Bendžaminā un Adorno", lai kritizētu mūsdienu laika izpratni. Pēc Lenka domām, šī izpratne ir jāsaprot kā tagadnes izraidīšana. Sīla prezentācija pētīja šīs izraidītās tagadnes pēdas caur drupu tēlu, ko Lenks, Bendžamins un Adorno izmanto, lai formulētu sirreālisma iedvesmotu iebildumu pret "atmodas katastrofu" (Lenk). Sākumpunkts sekojošajai Markusa Dellerā (Erfurtes Universitāte) un Lorenca Maira (Filma Berlīne) dubultprezentācijai ar nosaukumu "Kritiskā teorija un sirreālā prakse" bija Lenka tēze, ka sirreālisms un kritiskā teorija pieder kopā. Sirreālās prakses kritiskais potenciāls izpaužas pasivitātē, kas pārsniedz gan uztveres, gan producēšanas estētiku, pasivitātē, kas ir īpaši radikāla sirreālistiskā automatismā. Maira interpretēja sirreālisma praksi kā pārmērīgu, mimētisku praksi, kas ir pretstatā sacietējušajai sociālās kārtības formai: bezformīgs spēks ar šķīstošu raksturu. Sistemātiski rekonstruējot Lenka pārdomas par automatismu, lekcijā tika parādīts, ka arī mākslu var no jauna uztvert kā "dievišķā nekārtības" (Lenk) vietu, kurā iztēle, pasivitāte un derealizācija atklājas kā kritiskās domāšanas intervences ārpus sabiedrības funkcionālās loģikas. Maira interese bija par izšķīšanu kā pretēju kustību noteiktas formas izpausmei, piemēram, tai, kas notiek arī automatismā. Tēze bija tāda, ka Lenka neatkarīgā kritiskā domāšana sākas ar derealizāciju: tā nav tikai sairšana, bet satur dialektisku elementu. Sapņus, tāpat kā iztēli, nevar pilnībā interpretēt. To destruktīvo spēku var saprast tikai korekcijas nozīmē: "Kropļojuma deformācija ir korekcija." [23]

Lenkai sapnis — izkropļojuma izkropļojums — ir kritiski svarīgs; tas neidealizē. Vēlākā lekcijā viņa to rezumē:

“Mana ideja bija, ka sapnis, bet stingri Freida nakts sapnis [...] varētu nākt palīgā indivīdam, katram indivīdam, ja vien to būtu iespējams izdzīvot kā kritiku. Nežēlīgai jūtu un sajūtu kritikai par stāvokli, kas tās nomāc, vajadzētu nākt palīgā saspringtajam ego, kas baiļu dēļ vienmēr ir pārāk gatavs piekāpties.” [24]

Dienas kulminācija un noslēgums bija Ritas Bišofas lekcija, kura ir arī atbildīga par Lenkas literāro mantojumu Berlīnes Mākslas akadēmijas arhīvā. Bišofai izdevās apkopot visas semināra atkārtotās tēmas un atklātos jautājumus noslēguma lekcijā: no Lenkas subjektivitātes konceptuālā statusa līdz Zimmelam, Adorno un Batajam, caur subjekta un suverenitātes krīzi, kas piemīt visiem cilvēkiem, līdz heterogenitātei, sapņiem un mimēzei, estētikai, sirreālismam, Fukō, vardarbībai sevis tapšanā un it kā mirušajam indivīdam. Vēlreiz kļuva skaidrs, ka Lenka bija ne tikai sava laika lieciniece, bet arī līdzradītāja teorijas vēsturei, kas stiepjas no kritiskās teorijas līdz kādreiz pasludinātajam postmodernisma laikmetam. Pateicoties Bišofai, drīzumā izdos Lenkas *kritisko rakstu krājumu* izdevniecībā Matthes & Seitz. Tas ir vēl jo svarīgāk tāpēc, ka Lenkas iepriekš publicētie darbi vairs netiek atkārtoti izdoti. Lai *Kritiskie raksti* veicina Lenkas no jaunatklāšanu.

Ifigēnija Andreu strādā par sākumskolas skolotāju un izdevēju izdevniecībā Radiator Verlag. Pašlaik viņa raksta maģistra darbu par Elizabeti Lenku Berlīnes Brīvajā universitātē.

[1] Adorno, Teodors V., Lenka, Elizabete: Sarakste 1962.–1969. g. Redaktors E. Lenk. Minhene, 2001. g., 13. lpp.

[2] Turpat, 65. lpp.

- [3] Hosa, Dītriha; Šteinerts, Heincs: Ievads. Iekš: Turpat (red.): Saprāts un graušana. Sirreālisma un kritiskās teorijas mantojums. Minstere 1997, 7.–11. lpp., 7. lpp.
- [4] Lenks: Sarakste, 14. lpp.
- [5] Lenka, Elizabete: “Kritiskā teorija un sirreālā prakse”. Iekļauts: Lenka, Elizabete (red.): Sarakste 1962–1969. Minhene 2001, 199.–220. lpp., 199. lpp.
- [6] Turpat, 206. lpp.
- [7] Bišofs, Rita: “In memoriam Elisabeth Lenk”. In: Sociology 51.4 (2022), 470.–473. lpp. 471.
- [8] Turpat, 472. lpp.
- [9] Skatīt Lenka darbu “Kritiskā teorija un sirreālā prakse”, 205. lpp.
- [10] Abi citāti ir no turpat, 208. lpp.
- [11] Lenka, Elizabete: Neapzinātā sabiedrība. Par mimētisko pamatstruktūru literatūrā un sapņos. Minhene, 1983, 35. lpp.
- [12] Turpat, 81. lpp.
- [13] Turpat, 264. lpp.
- [14] Lenka, Elizabete: Lēcošais narcisse. Andrē Bretona poētiskais materiālisms. Minhene, 1971, 121. lpp.
- [15] Lenks: Neapzinātā sabiedrība, 13. lpp.
- [16] Turpat, 16. lpp.
- [17] Turpat, 31. lpp.
- [18] Turpat, 22. lpp.
- [19] Lenka, Elizabete: “Atstumtā apziņa un sociālā kritika dažu sieviešu rakstnieču daudzībā kopš romantisma laikmeta”. Grāmatā: Kritiskā iztēle. Kopotas esejas. Minhene, 1986, 199.–222. lpp., 199. lpp.
- [20] Lenka, Elizabete: “Sevis dublējošā sievietē”. Kritiskā iztēle. Kopotas esejas. Minhene, 1986, 149.–160. lpp., 150.–150. lpp. un turpmāk.
- [21] Turpat, 150. lpp.
- [22] Turpat, 154. lpp.
- [23] Lenka, Elizabete: “Sapnis kā konstruēšanas princips Lotremonā un Kerolā”. Kritiskās iztēles krājumā. Eseju krājums. Minhene, 1986, 121.–147., 125. lpp.
- [24] Lenka, Elizabete: “Teorijas nepiepildītais solījums”. Gruschka, Andreas; Oevermann, Ulrich (red.): Kritiskās sociālās teorijas vitalitāte. Teodora V. Adorno 100. dzimšanas dienas semināra dokumentācija. Wetzlar 2011, 161.–186. lpp., 171. lpp.